

Katerina Kedron

Genderové aspekty ve slovanské frazeologii

(na materiálu běloruštiny, polštiny a češtiny)

Genderové aspekty ve slovanské frazeologii

(na materiálu běloruštiny, polštiny a češtiny)

Katerina Kedron

Recenzovali:

prof. Ludmila Stěpanova, CSc.

Mgr. Roman Madecki, Ph.D.

Tato kniha vznikla v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. 12 *Historie v interdisciplinární perspektivě*, podprogram č. 205 605 *Profilace - asimilace - koexistence - integrace - reflexe (vývoj jazykových, konfesních, etnických a národních identit v areálu východní a jihovýchodní Evropy)*.

Grafická úprava Katerina Řezáčová

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2014

© Katerina Kedron, 2014

ISBN 978-80-246-2221-7

ISBN 978-80-246-2565-2 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Seznam zkratek	8
Zkratky pramenů	9
Úvod	11
1. Frazeologie jako objekt lingvokulturologického výzkumu	16
1.1 Sporné otázky frazeologie	16
1.1.1 Hranice frazeologie	16
1.1.2 Přístupy k definici frazeologismu	18
1.2 Lingvokulturologie a výzkum frazeologie	22
1.2.1 Vymezení základních pojmů	22
1.2.2 Lingvokulturologický aspekt rozboru sémantiky frazeologismů	26
2. Gender a jeho role v jazyce	31
2.1 Gender jako fenomén kultury	31
2.2 Gender a jeho definice	32
2.3 Názory na gender v lingvistice	33
2.3.1 Obecné tendence	33
2.3.2 Gender očima genderových a feministických lingvistů	35
2.4 Genderové stereotypy	40
2.5 Jazyková asymetrie	43
2.5.1 Gramatická kategorie rodu	44
2.5.2 Rod obecný	45
2.5.3 Generické maskulinum v jazyce a řeči	46
2.5.4 Člověk = muž, žena nebo osoba?	48
3. Gender ve frazeologii	
(sémantická klasifikace genderové frazeologie a její analýza)	49
3.1 Fyzické, fyziologické vlastnosti a tělesný vzhled muže/ženy	51
3.1.1 Atraktivnost/neatraktivnost muže/ženy	51
3.1.2 Postava muže/ženy	55
3.1.3 Věk muže/ženy	57
3.1.4 Sexuální chování, sexuální aktivita muže/ženy	58
3.1.5 Charakteristika muže/ženy prostřednictvím popisu částí těla, části obličeje, vlasů, ochlupení a vousů	61
3.1.6 Specifické fyziologické vlastnosti a stavy ženy (těhotenství, porod, schopnost dát nový život, nevinność aj.)	63
3.1.7 Charakteristika muže/ženy podle oblečení	64
3.1.8 Schopnosti muže/ženy pohybovat se: chůze, pohyby, graciózní/nemotorný aj.	66
3.1.9 Smrt v charakteristikách muže/ženy	67

3.1.10 Jiné fyzické, fyziologické vlastnosti muže/ženy; fyziologické procesy spojované s mužem/ženou	68
Shrnutí skupiny	70
3.2 Povaha muže/ženy	73
3.2.1 Celkově kladné hodnocení, chvála / celkově záporné hodnocení, nadávky	73
3.2.2 Aktivní (energičnost, rozhodnost, podnikavost, prudká povaha) / pasivní (nerozhodnost, pomalost, mírná povaha) povaha muže/ženy	75
3.2.3 Povahové vlastnosti a stavy specifické pro muže/ženy	77
3.2.4 Upovídanost, mnohomluvnost, „prázdnomluvnost“, hašteřivost muže/ženy	79
3.2.5 Povýšenost, přezíravost	80
3.2.6 Projevy femininity/maskulinity v povaze	81
3.2.7 Pracovitost, šikovnost, schopnost / lenost, neschopnost	83
3.2.8 Odvážnost, bojovnost / zbabělost	84
3.2.9 Ušlechtilost, vznešenost / neušlechtilost, hrubost v chování	85
3.2.10 Rozmazlenost, nesamostatnost	87
3.2.11 Další vlastnosti	88
Shrnutí skupiny	90
3.3 Muž a žena ve společenských vztazích	93
3.3.1 Muž a žena v rodinných vztazích	93
3.3.2 Sociální status muže/ženy: ženatý muž / vdaná žena – svobodný muž / neprovdaná žena, samotný/samotná, rozvedený/rozvedená; pohled na instituci manželství	98
3.3.3 Muž a žena ve svých profesních vztazích a jiných typech profesionální / společensky záslužné činnosti (vojenská služba)	102
3.3.4 Muž a žena ve vztahu k domácnosti a hospodářství	104
3.3.5 Materiální postavení muže/ženy	106
3.3.6 Jiné sociální charakteristiky muže/ženy	107
Shrnutí skupiny	109
3.4 Muž a žena v partnerských vztazích	112
3.4.1 Nabídka ke sňatku/partnerství (přijetí/odmítnutí), uskutečnění/neuskutečnění sňatku	112
3.4.2 Láska ve vztahu muže a ženy	115
3.4.3 Hodnocení sňatku, partnerství, účastníků sňatku	116
3.4.4 Podřízenost, závislost muže na ženě / ženy na muži, ovládání partnera/partnerky	118
3.4.5 Vzájemný vztah v partnerství/manželství	120
3.4.6 Chování muže/ženy při vzniku milostného vztahu, při námluvách	121
3.4.7 Věrnost/nevěra v partnerském vztahu	122
3.4.8 Další charakteristiky partnerského vztahu	124
Shrnutí skupiny	125
3.5 Mentální schopnosti muže/ženy (chytrost, moudrost, vychytralost / hloupost)	128
Shrnutí skupiny	130
3.6 Charakteristika muže/ženy prostřednictvím vlastností opačného pohlaví	130
Shrnutí skupiny	133
3.7 Osoby (skupina osob) stejného pohlaví / příslušnost osoby/osob k mužskému/ženskému pohlaví	133
Shrnutí skupiny	136
3.8 Frazeologismy obsahující genderové komponenty a postrádající genderovou sémantiku	136
Shrnutí skupiny	140
Závěr	142
Резюме	151
Literatura	158
Summary	164

Баба як чорт

- Можса што старыя людзі пра чарта гаварылі?
- А што там гаварыць – у мяне баба як чорт.
- Ну, а калі сур'ёзна. Ці баялі пра сапраўднага чарта, з рагамі?
- Га! Ды каб я сваёй бабе ў час не паадышбаў, то ўжо як у лася павырасталі б.
- Вы ўсё жартуеце. Вы нам пра чарта раскажыце, які з хвастом цёгаецца ды людзей пужае.
- О, каб у маёй хвост быў, дык прасьцей мне было. Як што – за хвост яе і аб сыцяну. Але ж няма хваста. Вось і бядую.
- Ну, можса хоць гісторыі якія чулі, як чорт п'яных водзіць, з дарогі зьбівае?
- А гэта праўда – водзіць. Во бывае вып'еш, то і вядзець той чорт міма хаты.
- Можса на камень які ці ў балота?
- Які там камень! Да якой-небудзь малодкі вядзе.
- Дык у яе ж мужык, мабыць, ёсьць.
- Ха! Мужык. Гэта ж чорт вядзе! Калі мужыка дома няма.

Наша Ніва, 18. 8. 2008

Seznam zkratk

angl.	anglický
běl.	běloruský
č.	český
dosl.	doslovně
fr.	francouzský
iron.	ironický
it.	italský
neg.	negativní
nepřízn.	nepříznivě
něm.	německý
pochv.	pochvalný
pol.	polský
posm.	posměšně
slov.	slovenský
rus.	ruský
žert.	žertovně

GK	genderový komponent
f-frazémy	frazeologismy s ženským referentem
m-frazémy	frazeologismy s mužským referentem

Zkratky pramenů

- AHDI Ammer, Ch. (2002) *The American Heritage Dictionary of Idioms*. Dostupné z: <http://www.yourdictionary.com/idioms/>.
- BF Jankouski, F. M. (1968) *Belaruskaja frazealohija. Frazealahizmy. Ich znaczenň, užyvanně*. Minsk: Vyšejšaja škola.
- BE Paškou, H. P. et al. (red.) (1998) *Belaruskaja encykłapedyja*, sv. 1–18. Minsk: BelEn.
- BM Saňko, S. (red.) (2006) *Belaruskaja mifalohija*. Minsk: Belarus.
- ČES Rejzek, J. (2001) *Český etymologický slovník*. Praha: Leda.
- ESF Lepešav, I. Ja. (2004) *Etymalažičny sloŭnik frazealahizmaŭ* Minsk: Belaruskaja Encykłapedyja.
- KSKT Kubrjakova, Je. S. et al. (1996) *Krátký slovník kognitivních termínů*. Moskva: MGU.
- PSPR Stypuła, R. – Kowalowa, G. (1989) *Podręczny słownik polsko-rosyjski*. Warszawa – Moskva: Państwowe wydawnictwo Wiedza poszechna.
- RF Birich, A. K. – Mokijenko, V. M. – Stěpanova, L. I. (2007) *Russkaja frazeologija*. Moskva: AST, Astref, Chranitel'.
- SBNF Mjacelskaja, Je. S. – Kamarouski, Ja. M. (1972) *Słounik belaruskaj narodaj frazealohii*. Minsk: BDU.
- SČFI Čermák, F. et al. (1983, 1988, 1994, 2009) *Slovník české frazeologie a idiomatiky*, sv. 1–4. Praha.
- SF Lepešav, I. Ja. (2008) *Slovník frazealahizmau*, sv. 1, 2. Minsk: Belaruskaja encykłapedyja im. P. Brouki.
- SF PWN Bralczyk, J. (2008) *Słownik frazeologiczny PWN z Bralczykiem*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN.
- TSBM *Tłumačalny slovník belaruskaj movy*, sv. 1–5 (1977–1984). Minsk: Bel SE.
- WSFJP Müldner-Nieckowski, P. (2004) *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Świat Książki.

Genderová lingvistika je poměrně nový směr v české jazykovědě, o kterém se dá říci, že se teprve stanovuje. Práce v této lingvistické oblasti se zaměřují především na otázku působení kulturních a sociálních faktorů na jazyk, konkrétně jak a do jaké míry odráží jazyk postoj společnosti vůči mužům a ženám a jejich vzájemnému vztahu. Maskulinita a femininita se zde nevnímají jako biologický, nýbrž jako sociokulturní fenomén.

V západní lingvistice se problém působení genderového faktoru na jazyk aktivně zkoumá. Přičemž výsledkem jsou nejenom teoretická pojednání, ale i pokusy (někdy úspěšné) prosadit úpravy jazyka s cílem odstranit nerovnost mužů a žen, která se v něm projevuje (Kirilina 1999: 37). I v českém prostředí lze pozorovat změny probíhající v jazyce a řeči (možná nejvíce ze slovanských jazyků) pod vlivem sociálních a politických faktorů. Právě v tomto jazyce se velmi aktivně prosazuje např. odstoupení od forem generického maskulina v osloveních a používání označení pro obě pohlaví (*Vážené kolegyně a kolegové* místo *Vážení kolegové*), tvoření feminin od maskulin v názvech povolání apod.

Nicméně čeští lingvisté jsou mnohdy opatrní a často se snaží ohradit proti sociálním a politickým vlivům při pozorování těch či oněch fenoménů v jazyce. Zároveň práce v oblasti lingvistické genderologie mají dnes velmi často mezioborovou povahu a vznikají v oblasti sociolingvistiky, lingvokulturologie apod. (což ovšem neznamená odstoupení od lingvistické metodologie nebo nižší požadavky ke kritickému přístupu při analýze). Další zvláštností takových výzkumů je to, že zasahují do velmi široké oblasti a mohou se týkat se jak ústní řeči (projevy mužů a žen), tak jazyka jako systému (v tom případě se mohou zkoumat téměř všechny roviny jazyka: morfologie, syntax, slovní zásoba apod.).

Předkládaná publikace vychází z disertační práce *Genderové aspekty v jazyce* (na příkladech běloruské, polské a české frazeologie), která byla obhájena v roce 2011. Některé části této práce byly publikovány v odborném tisku.

V monografii se zaměříme na lingvokulturologický aspekt výzkumu v oblasti frazeologie. Na vybraném materiálu se pokoušíme o analýzu jazyka a odhalení představ o genderu v určité jazykové rovině. Provádíme rozbor jazykových jevů, které lze pozorovat na teritoriu tří příbuzných jazyků – běloruském, polském a českém. Tento aspekt výzkumu může přispět k odhalení stop toho, jak je gender vnímán v různých kulturách, a zároveň k zodpovězení otázky, zda nějaké rozdíly mezi blízkými příbuznými kulturami

a jazyky vůbec existují a pokud ano, nakolik jsou patrné a nakolik se projevují v jazyce (konkrétně ve frazeologii).

Hledání odpovědi na položené otázky vyžaduje rozbor řady teoretických problémů, kterým jsou věnovány první dvě kapitoly publikace. Nejdříve se zaměříme na problematiku frazeologie (otázky terminologie, sporné otázky frazeologie) a zvláštnosti výzkumu této oblasti jazyka v rámci lingvokulturologie. Dále se soustředíme na problematiku genderu a jeho roli v jazyce. Mimo jiné se pokoušíme o rozbor důležitých otázek genderových stereotypů a problému jazykové asymetrie v teoretické rovině.

Další část práce je věnována bezprostředně analýze (kvalitativní i kvantitativní) frazeologismů s genderovou sémantikou a genderovým komponentem (dále GK).¹ Konkrétně se jedná o analýzu obrazného základu a sémantiky frazeologismů, při které vycházíme především ze slovníkových údajů (hesla a poznámky k heslům týkající se konotace a zabarvení frazeologismů). Zde se snažíme ukázat, jak se ve frazeologii projevuje jazyková asymetrie; popsat frazeologismy z kulturologického hlediska; popsat koncepty „muž“ a „žena“ v běloruštině, polštině a češtině a porovnat je; odhalit genderové stereotypy založené na frazeologii běloruštiny, polštiny a češtiny; porovnat tyto tři jazyky a popsat shody a rozdíly mezi nimi. Pro větší přehlednost a jednodušší realizaci těchto úkolů představujeme analýzu frazeologického materiálu v rámci sémantické klasifikace shromážděných frazémů, čemuž odpovídá struktura 3. kapitoly knihy.

Cílem práce je na základě analýzy frazeologického materiálu tří slovanských jazyků (běloruštiny, češtiny a polštiny) vymezit a popsat, jak se ve frazeologii projevují představy o genderu. S tímto cílem jsou spojené následující hypotézy:

1. Jazyková asymetrie je důsledkem projevu společenských tendencí v jazyce.
2. Jazyk odráží běžné stereotypy o muži a ženě.
3. Koncepty „muž“ a „žena“ reflektují tyto stereotypy a vystihují představy mluvčích o genderu.

Sémantická a komponentní analýza frazeologismů, které popisují genderové vztahy, dovoluje vytvořit systém kolektivních představ a znalostí mluvčích o sociálních rolích a vztazích mužů a žen, tedy o genderových konceptech.

Materiálem pro daný výzkum je soubor běloruských, polských a českých frazeologismů excerpovaných (především) z lexikografických zdrojů. Vybrané frazeologismy tvoří celkový soubor 1589 jednotek, z nichž je 524 v běloruském jazyce, 517 v polském jazyce a 548 v českém jazyce.

Ve frazeologii existuje velmi široký okruh jednotek, které přímo charakterizují nebo nějakým způsobem odkazují k našim představám o mužích a ženách. Tato práce si však neklade za cíl shromáždit všechny takové frazeologismy: příliš široký přístup a snaha zaregistrovat všechny jednotky, které obsahují jakoukoliv informaci o genderu, by mohla vést na jednu stranu ke zbytečně velkému obsahu práce, na druhou stranu by se popisovaly i ty jednotky, které patří k periférii dané tematické oblasti. Proto bylo zvoleno

¹ Genderová sémantika postihuje význam frazému obsahujícího informaci o pohlaví referenta. Genderové komponenty představují komponenty frazémů obsahujících přímá pojmenování mužů nebo žen. Blíže viz kap. 1.2.2.

no několik kritérií výběru materiálu a zároveň byly určeny některé omezující příznaky, jež umožnily vyhnout se zbytečnému rozšíření hranic materiálu.

Při excerpci frazeologismů z lexikografických a jiných zdrojů jsme vycházeli především z cíle práce. V souvislosti s tím byly vybírány:

- 1) frazeologismy, které přímo popisovaly muže, ženu, jejich zevnějšek, chování, věk, společenské a rodinné postavení, jejich vzájemné vztahy a také činnost nebo stav, charakterizující pouze nebo převážně představitele jednoho pohlaví. Kromě toho se braly v úvahu poznámky hesel slovníků a odkazy typu „muž“, „žena“, „o muži“, „o ženě“, „obv. muž“ apod.). Tyto frazeologismy mohly, ale nemusely obsahovat název ženské nebo mužské osoby (jako např. pol. *kochliwy jak kot w marcu*, běl. *стары корч*).
- 2) frazeologismy, které obsahovaly lexémy s významem osoby mužského či ženského pohlaví a odvozeniny těchto lexémů neboli genderové komponenty. Takovými komponenty mohly být:
 - vlastní názvy muže a ženy (např. č. *muž, žena, chlap, ženská, chlapský, ženský*, pol. *mężczyzna, kobieta, facet, chłop, chłopski*, běl. *мужчына, жанчына, мужык, баба, жаночы, бабскі*);
 - názvy muže a ženy ve vztahu k věku (např. č. *kluk, chlapec, děvče, holka, bába, dědek, stařec*, pol. *dziewczyna, chłopiec, baba, babcia, dziad, dziadek*, běl. *дзяўчына, дзеўка, хлопец, дзед, баба*);
 - názvy muže a ženy ve vztahu k jejich společenskému a rodinnému postavení – pokrevní příbuzenství nebo příbuzenství založené sňatkem (např. č. *pán, paní, slečna, dáma, sestra, bratr, vdova, macecha, macešsky, matka, taminčín, otec, strýček*, pol. *żona, mąż, macocha, matka, taminy, synek, dama, pan, pani*, běl. *паненка, пані, пан, дзеўка, панна, маладзіца, матка, матуля, бацька, бацькоўскі, ятроўка, свякроўка*);
 - antroponyma – osobní mužská a ženská jména, jména vymyšlených nebo historických osob (např. č. *Honza, Jura, Blažková*, pol. *Maryna, Jaś*, běl. *Марціна, Тодар, Тадора* aj.).

Při aplikaci těchto kritérií se bralo v úvahu i několik omezení. Proto řada jednotek, které by jim mohly odpovídat, nebyly zařazeny do seznamu frazeologismů, z něhož jsme později vycházeli. Proto nebyly zapojeny do výzkumu frazémy, jejichž sémantika není charakteristikou člověka, nýbrž neživého předmětu nebo reálie, a jejichž obraznost sice obsahuje představu o ženě nebo o muži, ale nemůže být považována za jejich charakteristiku; např. č. *slepá bába* – dětská hra, při které jeden účastník se zavázanýma očima chytá ostatní účastníky, *tlustá Berta* – druh děla, který se používal za 1. světové války a které dostalo svůj název podle křestního jména spolumajitelky Kruppových závodů (SČFI 1988: 33). Dále se vynechávaly frazeologismy terminologické povahy, názvy rostlin apod.

Navzdory těmto přijatým zásadám však bylo zařazeno několik ustálených jednotek, které mají malou idiomatičnost (např. běl. *прыстойная жанчына*, pol. *bądź kobieta*, č. *pravý muž*). Náš zájem o tato ustálená spojení je ovlivněn několika důvody:

- a) Dané výrazy, i když sporadicky, jsou zahrnuty do frazeologických slovníků.
- b) I v těchto výrazech můžeme v různých jazycích pozorovat formální, a někdy i sémantické rozdíly mezi těmito frazémy.

Frazeologický materiál je získán především z frazeologických slovníků běloruského, polského a českého jazyka metodou excerpce jednotek podle sémantického kritéria nebo přítomnosti genderového komponentu ve frazeologismu.

Běloruský materiál byl excerpován z následujících lexikografických zdrojů: Slounik frazealahizmau (Lepešev 2008), Tlumačalny slounik belaruskaj movy (1977–1984), Belaruskaja frazealahija. Frazealahizmy. Ich znacenně, užyvanně (Jankouski 1968), Slounik belaruskaj narodaj frazealahii (Mjacelskaja – Kamarouski 1972), Z narodnaj frazealahii: Dyferencyjalny slounik (Lepešav 1991), Etymalahičny slounik frazealahizmau (Lepešav 2004), Belaruskija narodnyja paraunanni. Karotki slounik (Jankouski 1973), Belaruskija prykazki, prymauki, frazealahizmy (Jankouski 2004). Běloruský slovník Lepešava zahrnuje popis pouze 8 tisíc frazeologismů. Tím je odůvodněno používání velkého počtu dodatečných lexikografických zdrojů. Kromě toho byl pro doplnění běloruského materiálu používán internet, texty novin, časopisů a texty krásné literatury. Využití těchto zdrojů je mimo jiné ospravedlněno tím, že běloruské slovníky opomíjí celou řadu frazeologismů, které se používají v běžně mluvené řeči (мужык у спадніцы; моцная, дужая палова чалавецтва, уладар дум арод.).

Pro polskou část byl zvolen jako základní zdroj Słownik frazeologiczny PWN z Bralczykiem (Bralczyk 2008). Dále byl použit Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego (Müldner-Nieckowski 2004) a Słownik polszczyzny potocznej (Anusiewicz – Skawiński 1996). Zdrojem pro český materiál se stal Slovník české frazeologie a idiomatiky (Čermák 1983, 1988, 1994).

Dále jsme v práci s frazeologickým materiálem používali Słownik frazeologiczny białorusko-polski (Aksamitow – Czurak 2000), Polsko-ruskij frazeologičeskij slovar (Gjulmjanec 2004), Słownik frazeologiczny czesko-polski (Pietrak-Meiser 1993), Česko-ruský frazeologický slovník (Mokijenko – Wurm 2002), Rusko-český frazeologický slovník (Stěpanova 2007) aj.

Po dokončení excerpce frazeologismů z lexikografických zdrojů na základě výše uvedených kritérií vznikla rozsáhlá a poměrně pestrá skupina jednotek obsahující tříjazyčný materiál. Jeho zpracování vyžadovalo přesné stanovení metod, které byly použity. Práce s několika jazyky vyžaduje uplatnění určitých postupů, konkrétně konfrontační lingvistiky, resp. komparativní frazeologie.

Protože stanovený záměr práce vyžaduje uplatnění komplexního přístupu k objektu výzkumu, materiál jsme analyzovali pomocí širšího spektra základních metod komparativního výzkumu (blíže viz Mokijenko 2000). Při zpracování frazeologického materiálu jsme využili metody strukturně-hnízdového porovnání a metody sémantického a diachronického modelování. Metoda *strukturně-hnízdového porovnání* spočívá v porovnání skupin frazeologismů zformovaných podle tematického příznaku. Tato metoda je efektivní pro odhalení specifických rysů frazeologie různých jazyků. Strukturně-hnízdové porovnání předpokládá rozdělení frazeologismu na komponenty a diachronický přístup při jejich analýze: taková analýza přispívá k odhalení „objektivní lingvogeografické informace, která se kdysi stala základem obraznosti nějakého frazeologismu“. Metoda *sémantického a diachronického modelování* vychází „z konfrontace ‚obrazů světa‘ zakódovaných ve frazeologických podsystémech“. Rozbor a porovnání frazeologismů probíhá s ohledem na kulturologický faktor při formování frazémů.

Uvedené metody jsou aplikovány při analýze frazeologického materiálu za účelem rekonstrukce fragmentů jazykového obrazu světa (konceptů „muž“ a „žena“) v běloruštině, polštině a češtině. Jejich aplikace dovoluje prostřednictvím rozboru frazeologismů vyhledávání kulturních informací v jejich významu a obraznosti (kap. 3).

Výzkum, který představuje daná publikace, zachycuje relativně širokou oblast genderové frazeologie² a v rámci možnosti se pokouší o komplexní přístup k materiálu při jeho rozboru. Nicméně si v této práci neděláme nárok na vyčerpávající závěry a uzavření nastíněných problémů. Cílem je přispět k rozpracovávání a systematizaci metodologie české genderové lingvistiky a učinit další krok ke zpracování tématu genderových vztahů ve slovanských jazycích a jejich porovnání mezi sebou a s jazyky jiných jazykových skupin.

² Do souboru zkoumaných frazeologismů sice nebyly zapojeny jednotky z periferie dané tematické oblasti, nicméně zvolený princip dvou hlavních kritérií – genderové sémantiky a přítomnosti genderového komponentu – sám o sobě značně rozšiřuje samotný materiál a vyžaduje poněkud odlišný přístup k jeho výzkumu, protože analýza vychází nejenom ze sémantiky frazémů, ale i z jejich formy, rozboru jednotlivých komponentů a jejich role ve rčenicích.

1. Frazeologie jako objekt lingvokulturologického výzkumu

1.1 Sporné otázky frazeologie

Frazeologie, jako zvláštní jazykovědná disciplína, existuje již od druhé poloviny 20. století a v jejích mezích (a přesazích) je vytvořen velký korpus textů. Nicméně i v současné době existují ve frazeologii rozdílné názory na řadu zásadních otázek, mezi nimiž jsou definice pojmu frazeologismus, objekt výzkumu frazeologie, otázka jejích hranic či terminologie pro označení frazeologických jednotek. Uvedené problematické okruhy byly označeny V. M. Mokijenkem jako „prokleté otázky“ a jsou předmětem stálých sporů mezi frazeology. Protože naše práce vychází zejména z frazeologického materiálu, je na místě zamyslet se nad některými z těchto problémů.

1.1.1 Hranice frazeologie

Existují velmi odlišné názory na to, které jednotky jazyka patří do oblasti frazeologie: zatímco většina vědců jednoznačně zařazuje do této oblasti idiomatická slovní spojení typu *řezat pod sebou větev, vššet bulky na nos, páté kolo u vozu, na stará kolena* apod., je stále ještě sporné, zda sem patří také přísloví (*líná huba, holé neštěstí*), kvazifrazémy (*slovní zásoba, domácí úkol*), kvazitermíny (*černá díra, čapí nos*), onomastické jednotky (*Ústí nad Labem*), okřídlená slova (*být či nebýt*), reklamní klišé apod.

Čím větší počet příznaků se určuje jako základ pro definici frazeologismu, tím více se zužují hranice frazeologie a naopak. Počet kritérií definujících frazeologickou jednotku se může pohybovat v rozmezí od 1–3 až do 20 (Chlebda 1991: 9). To svědčí o velké rozmanitosti názorů na chápání frazeologismu, a v důsledku toho i hranic frazeologie. Příklady takových příznaků jsou reprodukovatelnost a ustálenost, více-slovnost, anomální povaha slovního spojení, expresivita, idiomaticčnost, ekvivalentnost slovu, obraznost, přítomnost archaického komponentu, sémantické posuny ve významech komponentů, nezaměnitelnost komponentů, nepřeložitelnost do cizích jazyků aj.

Stoupenci širokého chápání frazeologie považují za základní příznaky frazeologismu obnovitelnost (reprodukovatelnost) a ustálenost slovního spojení, přičemž mohou zařazovat do oblasti frazeologie přísloví, okřídlená rčení, terminologická slovní spojení nebo

kvazifrazémy (F. M. Jankouski, V. P. Žukov, L. I. Rojzenzon, F. Čermák, N. M. Šanskij aj.).

Zastánci úzkého přístupu předkládají mnohem větší počet omezujících kritérií (např. V. M. Mokijenko, I. Ja. Lepešav) a za frazeologismy považují výrazy vysoce idiomatické, sémanticky srovnatelné se slovy (Mokijenko 2001: 39). Zastánci tohoto postoje často vytýkají svým oponentům přílišné rozšíření hranic frazeologie, které se mohou prostírat od morfologie až po syntax (od tzv. lexikálních frazémů typu *zčistajasna* po *paremie*). Jak metaforicky vysvětluje I. Ja. Lepešav, frazeologie nemůže sledovat nekonečně širokou oblast jazykových jednotek jen na základě několika hlavních příznaků, stejně jako třeba ornitologie nemůže studovat všechno od hmyzu po letadla jen proto, že stejně jako ptáci létají (Lepešav 2002: 73).

Z praxe je zřejmé, že nelze zcela uplatnit příliš široké chápání hranic frazeologie. Konkrétně při zpracování frazeologických slovníků, kde v důsledku toho mohou vznikat nedůslednosti a nepřesnosti: „zkušenosti ukazují, že když se někdo z nás snaží uplatnit ‚široké chápání frazeologie‘ ve frazeografické praxi, teorie se rozbíjí o prubířský kámen“ (Mokijenko 2001: 38).

Přesto se v současné době mohou výzkumy frazeologů (zvláště pokud jde o teoretickou rovinu) stěží omezit na frazeologii v úzkém chápání. Meze frazeologie jako jazykovědného oboru se rozšiřují a stále častěji přesahují do jiných humanitních disciplín. Vývoj této oblasti jazykovědy se mimo jiné projevuje v tom, že frazeologické výzkumy se provádějí v rámci takových subdisciplín, jako jsou frazeografie, nářeční frazeologie (popisuje frazeologii v určitých regionech), areálová frazeologie (srovnávají se frazeologické slovníky několika oblastí v širším (více)jazykovém prostoru), dále také frazeostylistika, frazeologická neologie, frazeologická ideografie aj. (Stěpanova, Mokijenko, Malinski 1995). V takových výzkumech se autoři snaží uplatnit co nejširší záběr a popsat (příp. porovnat) jazykové jevy ve více rovinách jazyka.

Jako konkrétní příklad může posloužit výzkum A. V. Kiriliny týkající se problematiky naší disertační práce: *Gender: lingvistické aspekty* (Kirilina 1999). V tomto bádání autorka zkoumá genderové vztahy v jazyce na materiálu frazeologie, kterou chápe široce a zařazuje sem i *paremie*. V této práci Kirilina hovoří o tom, že dokonce i její výzkum, jenž představuje popis dost širokého fragmentu jazykového systému, je pouhým zlomkem informace, kterou by mohl poskytnout celý jazykový systém.

Otázka hranic frazeologie zůstává zatím otevřená, ale můžeme souhlasit s názorem T. Jadlovského, že je účelné pohlédnout na frazeologický fond jazyka z jiné stránky. Výše popsané rozpory vznikající kvůli různým přístupům k hranicím frazeologie se můžou zmírnit tím, že se nebudeme snažit rozdělit široké spektrum ustálených jednotek na frazeologismy a „nefrazeologismy“, a místo toho se pokusíme vymezit v tomto prostoru *jádro* (ke kterému by patřily frazémy a idiomy) a *periferii*, kam se řadí *paremie*, terminologické výrazy, lexikální frazémy, klišé aj. (Jadlovský 2007).

Tento přístup nás vede také k částečnému vyřešení problému definice frazeologismu. Otázka vymezení frazeologismu je těsně spjata s problémem určení hranic frazeologie. Jak již bylo řečeno, čím více příznaků se uvádí v definici frazeologismu, tím užší je chápání frazeologie a naopak. Pokud budeme vycházet z úvah o jádru a periférii frazeologie, můžeme do definice frazeologismu zařadit více příznaků, a tím konkretizovat daný pojem. Přitom bychom současně neměli mít potřebu určovat frazeologismus

příliš úzce, protože jde sice o základní jednotku, ale jen jednu z několika v centrálním prostoru frazeologie.

1.1.2 Přístupy k definici frazeologismu

Ve většině případů se frazeologové shodují na tom, že pro frazeologismus je příznačná viceslovnost, ustálenost, reprodukovatelnost a sémantická nerozložitelnost (Mlacek 1984; Filipec, Čermák 1985; Mokijenko 1980; Vinogradov 1977). Tyto a další rysy mohou i chybět, např. „obraznost se může zastřít při ztrátě motivovanosti (mít něco za lubem), setkáváme se i s jednotkami s minimálním rozsahem, jejichž jádrem je spojení předložky se jménem (být v tom) po uši, (mít toho) nad hlavu, může dojít [...] ke stírání expresivnosti (žlutý anděl)“ (Čechová 1986: 178).

Proto není tak důležité určit počet příznaků nutných pro vymezení frazeologismu, jako rozhodnout, které z nich se mohou zařadit mezi rozhodující parametry, a které jsou obligatorní. Velmi často se za základní považuje sémantické kritérium. Například I. Ja. Lepešav, který ve svých úvahách vychází především z prací ruských vědců, navazuje na koncepci V. V. Vinogradova³ a za hlavní kritérium považuje sémantickou nerozložitelnost slovních spojení. To vede – podobně jako B. A. Larina, V. M. Mokijenko aj. – k úzkému přístupu, který nepředpokládá zařazení do oblasti frazeologie jak paremií, tak slovních spojení typu *траскучы мароз, кароткая памяць* (v češtině lze uvést příklady *otevřít dokořán, širé moře*). Podle Lepešava je frazeologismus ustálenou a reprodukovatelnou jazykovou jednotkou, která se skládá minimálně ze dvou komponentů, jejichž sémantika nemůže být odvozena z významových složek dané jazykové jednotky (Lepešav 2002: 89).

Toto pojetí je velmi rozšířené ve frazeologii, ale ne vždy se považuje za přesné, a proto bývá doplňováno nebo upřesňováno. Například J. Mlacek zdůrazňuje expresivní funkci frazeologismu a jeho obraznost (Mlacek 1984). Ze sémantické koncepce vychází také stanovisko, které zaujal polský badatel S. Skorupka, jehož názory se staly klasickými v polské frazeologii. Za frazeologismus považuje Skorupka takové slovní spojení, ve kterém je aspoň jeden element lexikalizován, neboli má přenesený význam. Význam frazeologismu se neshoduje s významem jeho složek (Skorupka 1982: 10–11).⁴ Skorupkův postoj se vyznačuje tím, že do oblasti frazeologie kromě *zwązków stałych*

³ V. V. Vinogradov vychází z koncepce Ch. Ballyho (Bally 1905) a na základě sémantického kritéria rozděljuje frazeologickou zásobu ruského jazyka na tři skupiny:

- фразеологические сращения (frazeologické srůsty), nemotivovaná slovní spojení, v nichž se nepozoruje žádná souvislost (dokonce potenciální) mezi jejich celkovým významem a významem jejich komponentů, např. ничтоже сумняшеся, бить баклуши, притча во языцех, точить ляды;
- фразеологические единства (frazeologické celky), které jsou „potenciálními ekvivalenty slov“, což je spojuje s frazeologickými srůsty. Tyto jednotky jsou sémanticky nerozložitelné, ale jejich celkový význam je motivován a „vzniká na základě sloučení lexikálních komponentů“, např. держать камень за пазухой, выносить сор из избы, положить зубы на полку, отвести душу;
- фразеологические сочетания (frazeologická spojení) jsou slovní spojení typu гробовой голос, одержать победу, радость обуяла, корень зла a jejich příznakem je slabá sémantická a syntaktická spojitost mezi komponenty (Vinogradov 1977).

⁴ Vliv Skorupkovy sémantické koncepce je v polském prostředí natolik silný, že např. W. Chlebda, který zaujal vůči vymezení pojmu jiné stanovisko, se ve své práci *Elementy frazematyki* (1991) termínům frazeologie a frazeologismus vyhýbá. Vysvětluje to tím, že ony termíny „obrostly tak silnými, trvalými

(odpovídají Vinogradovovým srůstům – фразеологические сращения) a *związków łączliwych* (blíží se celkům – фразеологические единства) zařazuje také *związki luźne* (např. *droga przez wieś, jeść zupę* apod.). Tato poslední ze tří skupin je specifická tím, že pokrývá mnohem širší oblast slovních spojení než třeba Vinogradovova *frazeologická spojení* (фразеологические сочетания). Takové syntaktické celky lze označit jako nedělitelná slovní spojení (Michněvič 1965). Jejich zařazování do frazeologie je předmětem stálých diskusí, většinou se však tato slovní spojení oprávněně považují za záležitost gramatiky (Mlacek 1984: 73).

Jiný postoj zastává W. Chlebda, který zdůrazňuje pragmatický aspekt frazeologie. K frazeologii se podle něho musí přistupovat z toho pohledu, že různé frazeologické fenomény jsou především záležitostmi mluveného projevu jedinců. Když v řeči reprodukuje hotové výrazy, není pro nás důležité, zda jsou to idiomy, klišé nebo přísloví. Používáme hotové jednotky různého typu, které co chvíli uplatňujeme v komunikaci. Chlebda odmítá považovat takové běžně uznávané příznaky frazeologismu, jako jsou např. metaforičnost, expresivita, obraznost atd. za kritéria vymezení frazému, nýbrž je řadí mezi jeho vlastnosti. Nejdůležitějším kritériem vyčlenění frazému je podle něj reprodukovatelnost. Frazém se tak definuje jako jazykový znak nezávislý na sémantickém statusu a formální struktuře, představující název nějakého pojmu, který mluvčí v dané situaci reprodukuje v podobě stálého symbolu (Chlebda 1991: 27).

F. Čermák chápe významovou nerozložitelnost frazému jako určitou samozřejmost, sémantické kritérium pro něho není výchozí a vyčerpávající. Čermák zdůrazňuje především přítomnost anomálií různého druhu. Podle tohoto autora je „anomálie v různém stupni a druhu ve frazeologii všudypřítomná a je jejím konstitutivním rysem“. Oblast idiomatiky a frazeologie je oblastí „anomálních hotových prvků“, a pokud nějaká kombinace nemá žádnou anomálii, k oblasti frazeologie nepatří. Anomálie tedy funguje jako hlavní kritérium. Definici frazému a idiomu Čermák formuluje jako „takové nemodelové a ustálené syntagma prvků, z nichž (aspoň) jeden je z hlediska druhého členem extrémně omezeného a zavřeného paradigmatu (formálně a většinou i sémanticky)“ (Čermák 2007: 30–72).

Tento přístup dovoluje Čermákovi hovořit o tom, že se frazémy vytvářejí na různých jazykových rovinách, včetně morfematické, a tak se mimo jiné vyčleňuje oblast *lexikálních frazémů*. Takové jednotky vznikají nikoliv na základě pravidel slovtvorby, ale v důsledku „anomální kombinatoriky morfémů“ (tamtéž: 263). Pro ně je příznačná sémantická a formální nepravidelnost, která se projevuje při rozdělení slov na morfémy, jako např. ve slovech *zčistajasna, kdožvíproč, nactiutrhač, tlučhuba, tvrdošijný, zákeřný, doslova, strašpytel, pecivál* aj. (Klötzerová 1998: 277–279). Řada z těchto „frazémů“ je vytvořena na základě frazeologismů, srov. běloruské příklady *зручны* „pohodlný pro použití“, *нязручны* „nepohodlný“ (od *з рукі* „vhodně, ve shodě s něčímí záměry, hodí se někomu“ – dosl. z ruky); *падручны* „ten, který je vždy po ruce“, *падручник* „učebnice“ (*над рукою* „po ruce, v dosahu“); *непасильны* „neúnosný, nezvládnutelný“ (*не на сіле* „neodpovídá něčím možností, schopností“) apod. Z toho vyplývá, že

asociacemi, že [...] se jejich používání v rámci nového paradigmatu bez nežádoucích asociací již stává nemožné“ (Chlebda 1991: 27).

výzkum takových frazeologismů se provádí ve spojení s výzkumem v oblasti frazeologie v užším pojetí (Aleksejenko 2001).

Mezi takovými „slovy-frazeologismy“ jsou také výrazy, které jsou pozoruhodné z hlediska genderové tematiky: *падабцацнік* „muž, který se nachází pod vlivem své ženy“ (od *быць пад абцасам* „být pod vlivem své ženy“); *раганосец* „muž, kterého podvádí jeho žena“ (od *насіць рогі* „být podváděn svou ženou“); *святкроў* „tchýně, matka manžela“ (od *свая кроў* „svoje krev“); *шалахвостка* „lehkomyslná žena“ (od *шал, хвост* „libovůle, ocas“, srov. frazém *круціць хвастом* „žena: jednat lehkomyslně“); *крыванівец* „bezohledný, krutý člověk, utlačovatel“ (používá se pouze v maskulinu) (od *піць кроў* „exploatovat, trápit někoho“ – dosl. „pít krev“). Ve své práci se zmiňujeme o některých z těchto výrazů, ale nevěnujeme se jim podrobně. Jazykové jednotky tohoto typu jsou velmi pozoruhodné a v budoucnu se mohou stát objektem samostatného výzkumu s genderovým zaměřením.

Přestože téma lexikálních frazémů je samo o sobě nesmírně pozoruhodné, je nutné říci, že anomálii, kterou F. Čermák připisuje frazeologismům, lze označit jako idiomaticitnost. Je potřeba uznat příznačnost idiomaticitnosti některým lexémům, ale považovat je na základě toho za frazeologismy není správné (Mlacek 2006: 242). Tomu, aby byl těmto výrazům přiznán status frazeologismů, brání především kritérium viceslovnosti, které je za jedno ze základních uznáváno převážnou většinou frazeologů.

Výše uvedené přístupy k frazeologii se vzájemně liší, což vede ke vzniku polemik. Možná se v nich ale nejedná ani tak o rozpory, jako o různé úhly pohledu na stejnou věc: vyloučíme-li krajní názory, lze říci, že každá z těchto koncepcí zdůrazňuje jiné důležité stránky frazeologismů. Co se týká této práce, souhlasíme s A. S. Aksamitavem, že mezi hlavní příznaky frazeologismu je potřeba zařadit: jeho celkový význam, který se liší od primárního významu slovního spojení, ustálenost a ztrátu původního významu u komponentů frazeologismu (Aksamitav 1978: 15). Objektem našeho zájmu jsou tedy frazeologismy v užším smyslu. To znamená, že ponecháváme stranou frazeologismy patřící k periférii frazeologie: paremie, slovní spojení terminologického rázu, okřídlená slova, lexikální frazémy aj.

Při rozboru otázky vymezení frazeologismu nelze opomenout problém názvosloví používaného pro jeho označení. Výběr správného termínu pro tuto jazykovou jednotku je další „prokletou otázkou“ frazeologie. V této souvislosti se krátce zmíníme o některých rozdílech v používání odborné terminologie pro pojmenování frazeologismu.

Kromě samotného termínu *frazeologismus* se v odborné literatuře nejčastěji používají názvy: *фра́зе, frazém, frazeologická jednotka a idiom*. V českém prostředí se někdy vyskytuje název *фра́зе*, který by se však neměl používat jako odborný termín: je to „pojmem subjektivní a nedefinovatelný“ (Čermák 2007: 25). Stejný termín se vyskytuje i v polské odborné literatuře, ovšem s odlišným významem: označují se jím spojení slov funkčně odpovídající větám a představující např. zdvořilostní formule, přísloví a citáty z literárních děl (A. M. Lewicki 1976: 16).

Názvy *фразэм, frazeologická jednotka* a vlastní *фразеологізм* se nejčastěji používají jako synonyma. Problém mezi nimi může představovat termín *фразэм*. Zatímco v českém a polském prostředí je jeho používání běžné, v běloruské literatuře se názvu *фразема* někteří autoři vyhýbají nebo dokonce považují jeho používání za nevhodné